

**Efectes dels referents de la cultura
audiovisual pop dels anys 80 als 2000
sobre la subjectivitat LGBTIAQ+ al
territori espanyol**

Noelia Ontiveros, Sonia Salvador i Jordi Barba

Efectes dels referents de la cultura audiovisual pop dels anys 80 als 2000 sobre la subjectivitat LGBTIAQ+ al territori espanyol by Noelia Ontiveros Pérez, Sonia Salvador Martín, Jordi Barba Manchado is licensed under a [Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-CompartirIgual 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)

Creado a partir de la obra en

<https://docs.google.com/document/d/1PwG5v8wNvxxlwjLCNbyW3-I3y-DrJZWoshdXsffemD4>

ÍNDEX

Introducció	pàg. 3
Problema d'investigació	pàg. 4
Objectius de la investigació	pàg. 5
Justificació de la investigació	pàg. 5
Metodologia	pàg. 6
Marc teòric	pàg. 8
Anàlisi dels referents pop audiovisuals dels 80 fins els 2000	pàg. 10
Dècada dels 80	pàg. 11
Dècada dels 90	pàg. 15
Dècada dels 2000	pàg. 22
Anàlisi de les dades recollides a les entrevistes	pàg. 25
Anys 80	pàg. 25
Anys 90	pàg. 26
Anys 2000	pàg. 26
Conclusions	pàg. 27
Referències bibliogràfiques	pàg. 29

Introducció

La present investigació gira entorn els referents LGBTQIA+ de les dècades dels 80, 90 i 2000 a Espanya, tractant principalment la seva absència i com ha influenciat en el desenvolupament de les identitats de diverses persones pertanyents al col·lectiu.

El propòsit d'aquesta recerca és analitzar com eren els referents de les dècades més importants de la televisió i la cultura pop i si han estat referents positius per aquells subjectes que iniciaven l'exploració de la seva identitat.

S'aborden diversos personatges televisius i sèries que han tingut una significació a la història de la cultura pop espanyola, sigui per la seva popularitat o bé per la innovació en algun aspecte relacionat amb la visibilització d'identitats diverses i plurals, al marge de la cisheteronormativa que tant espai públic i relats ha ocupat al llarg dels segles.

Alguns d'aquests són: Bibi Ándersen, Alaska o Pedro Almodóvar dels anys 80; *La Veneno*, *Farmacia de Guardia* o *Mar de dudas* dels 90 i *Física o Química*, *Aquí no hay quién viva* o *Los hombres de Paco* pertanyents als anys 2000, entre altres.

La intenció d'aquesta investigació és aprofundir en la rellevància d'uns referents diversos en la creació de qualsevol tipus d'identitat, en aquest cas aquelles dissidents del dogma general. Tot això tenint com a base teòrica dos textos: el primer, *La identitat del adolescente. ¿Cómo se construye?* de la Eddy Ives que tracta els punts més claus de la construcció de la identitat en l'adolescència i el segon, *Desarrollo de la identidad de género desde una perspectiva psico-socio-cultural: un recorrido conceptual* de Rocha Sánchez on es treballa la relació cultura-societat i com de rellevant és per el desenvolupament de qualsevol identitat.

Finalment, es pretén demostrar aquesta importància mitjançant les entrevistes qualitatives realitzades a un grup de persones: gais, lesbianes, transexuals, no binàries, queer, etc, que han viscut la marginació de tot allò que s'ha mantingut fora del paradigma cis i heterosexual. En última instància es busca reivindicar la rellevància i necessitat de promoure i crear referents plurals, inclusivament i diversos que puguin reflectir l'autenticitat de la societat que ens envolta.

Per tant, la nostra pregunta és la següent: Com afecta l'absència de referents LGBTQIA+ als adolescents que van créixer en la cultura pop espanyola a les dècades dels 80, 90 i principis dels 2000?

Problema d'investigació

El concepte d'identitat fa referència a una part singular, de distinció respecte la resta, i una part plural o comuna, que té a veure amb el sentiment de pertinença dins un grup de referència. En el desenvolupament d'aquesta identitat són importants les interaccions, així com els valors i normes culturals de cada moment. Per això, aquesta és, en certa manera, una construcció social on els referents juguen un paper fonamental (Rocha, 2009).

Tot i així, existeixen múltiples definicions davant el concepte d'identitat i quins són els factors que interfereixen en la creació d'aquesta dins l'ésser humà. Cada persona desenvolupa un sentit personal en funció de les seves experiències. D'aquesta manera la identitat té a veure amb l'organització de cada individu, entorn les pròpies representacions i les dels grups als que pertany. Per això, resulta interessant plantejar-se aquestes qüestions investigant la pluralitat de les vivències i atenent les varietats d'aquestes, encara que formin part d'un mateix col·lectiu o grup de persones.

Partint d'aquestes qüestions, dins la constant construcció de la identitat d'una persona hi ha una etapa clau: l'adolescència. Segons els estudis sobre la identitat escrits per Erikson, l'any 1956, qualsevol procés identitari només es pot entendre a través del context de la societat de cada moment. Dins el desenvolupament psicosocial de l'individu hi ha diversos factors essencials, un dels quals és la rellevància dels models comunitaris que, juntament amb els models parentals, col·laboren en aquesta creació identitària que mai es construeix de manera aïllada. De fet, Erikson parla de l'adolescència com una etapa vital on la identitat i els rols estan en constant crisi (Ives, 2014).

Tenint en compte la rellevància de la part social i cultural dins el procés, aquesta investigació es planteja què passa amb totes aquelles identitats que han pogut trobar dificultats en l'exercici d'aquest desenvolupament identitari. Abordant, principalment, el següent problema: Com ha afectat l'absència de referents LGBTQIA+ dins la cultura popular espanyola de la dècada dels 80, 90 i 2000 al jovent que iniciava aquest procés d'integració? Han pogut viure lliurement l'exploració de la seva identitat partint de referents populars socials i culturals? En el cas de tenir-los, com han viscut l'existència d'aquests?

Objectius de la investigació

Al present estudi s'han plantejat com objectius generals: conèixer les experiències, en relació a la presència de referents, dins un grup concret de persones del col·lectiu, il·lustrar els possibles impactes de la cultura audiovisual dels anys 80 fins l'any 2000 sobre les persones LGBTIAQ+, així com la seva pluralitat de representacions i analitzar la rellevància dels referents al desenvolupament de la identitat per estudiar com pot afectar una possible absència d'aquest.

Per tal d'assolir els objectius generals, plantejem uns d'específics: obtenir dades a partir del testimoni de persones representants de diverses edats, gèneres i orientacions sexuals dissidents, analitzar el contingut dels productes audiovisuals d'aquestes dècades en relació a la qualitat de representació del col·lectiu, potenciar una mirada crítica davant aquests productes que formen part de la nostra memòria i comprovar les possibles conseqüències d'una absència de referents en la creació d'aquesta identitat.

Justificació de la investigació

Partim de la premissa que l'existència de referents culturals i socials que estiguin fora de la cis-heteronorma afavoreix el desenvolupament d'unes identitats diverses i plurals. Analitzar com s'ha representat el col·lectiu LGBTQIA+ i quin ha estat el discurs creador d'identitats col·lectives que s'ha transmès és fonamental. Per això la present investigació pretén col·laborar en la recerca sobre la rellevància dels referents que han existit a les dècades dels 80, 90 i 2000, i també analitzar com ha estat el procés identitari d'un grup de joves partint d'aquests. No es tracta només de la importància dels referents existents sinó també d'aquells no referents, és a dir, de la seva absència. Totes aquestes qüestions són importants per poder comprovar quina visibilització s'ha donat i quin ha estat el discurs precedent als nostres dies.

Metodologia

La nostra investigació s'ha basat en un mètode de caràcter qualitatiu ja que hem considerat que pel tema triat (com és l'absència de referents LGTBIAQ+ dins de la cultura pop espanyola pels adolescents de les dècades que van des dels 80 fins el principi dels 2000), té més rellevància quina informació s'obté a partir de les dades extretes i no pas la quantitat de dades obtingudes.

A part d'indagar de com va ser els diferents mitjans de socialització (com són la televisió, el cinema o la música) durant aquest període. També hem pogut fer un recull de les veus de diferents testimonis explicant les seves vivències com adolescents LGTBIAQ+.

Per tant, hem volgut fer ús de tres tècniques per tal d'arribar a la nostra fita:

- **L'entrevista semiestructurada**, realitzada a 19 persones subversives sexuals, nascudes i criades dins el territori espanyol (encara que nosaltres, hem acotat per l'àrea metropolitana barcelonina) entre les dècades 70 i 90 (de la qual s'inclouen gent nascuda fins el 1999), amb l'objectiu de saber quina visibilitat del col·lectiu hi havia a la cultura pop per els adolescents d'aquell període els temes han estat:
 1. **Adolescència.**
 2. **Concepció de les persones LGTBIAQ+.**
 3. **Productes 'pop' consumits durant l'adolescència.**
 4. **Personatges que cridessin l'atenció dins d'aquests** (i si eren dissidents sexuals).
 5. **Quina representació LGTBIAQ+ es mostrava dins d'aquests productes.**

- **La recerca i visualització de continguts audiovisuals** a fi de saber quins eren les persones referents i els productes que tinguessin un contingut que parlés o que fes referència la subversió sexual. A l'hora de recaptar informació, hem efectuat lectures de diferents articles acadèmics, periodístics, articles de revistes digitals i de blogs. Uns quants exemples serien: l'article escrit per Barbara Zecchi de l'University of Massachusetts Amherst '*El cine de Pedro Almodóvar: de óptico a háptico, de gay a 'new queer'*', que tracta sobre el pas de l'intent d'Almodóvar de destruir la mirada cinematogràfica hegemònica, fins un intent de reproducció de una visualitat tàctil (Zecchi, 2015). O bé l'article d'El País '*La Veneno', el icono pop más políticamente incorrecto de España*', que parla com Cristina "La Veneno" passa de ser un el personatge de recurs humorístic (amb el propòsit de treure un rèdit econòmic,

mitjançant la befa envers ella) a ser un personatge estimat i reivindicat dins i fora del col·lectiu.

També hem visionat els films del director manxec com *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón*, símbol filmogràfic del que va ser el moviment artístic contracultural espanyol de la *Movida Madrileña*, o *Entre tinieblas* i *La ley del deseo*, que plasmen una normalitat del fet de ser “queer” però que, el mateix temps fan servir perfectament el recurs del desenllaç dramàtic que reben les històries amoroses homosexual (recurs cinematogràfic que castiga allò que no segueix l’heteronormativitat).

Els capítols (7 i 89) de les sèries *Anillos de oro* i *Segunda Enseñanza*, que fan una crítica a la societat que margina i criminalitza aquestes minories.

I vídeos de Youtube que són diferents reculls d’escenes de totes les sèries on apareixien algun personatge LGTBIAQ+, com poden ser les escenes que surten Macarena i Esther d’*Hospital Central* o bé, les de Diana de *7 Vidas*.

Marc teòric

Eddy Ives assenyala que l'adolescència és l'etapa de la vida humana on comencen a produir-se canvis físics (promoguts per les hormones) com poden ser el creixement de pèl arreu del cos, creixement de genitals o bé augment de les mames.

A banda d'aquestes modificacions, l'autora també assegura que és una etapa important pel desenvolupament psicosocial de la persona ja que fuig de la dependència cap els seus progenitors, per tal de tenir la seva independència.

També comença a prendre consciència de que viu dins una societat on posa atenció al físic, l'adolescent es comença preocupar per l'aspecte corporal per tal de rebre una validació de la comunitat, de la qual també vol ser partícip (encara que aquest procés es produeix a l'inici de l'adolescència, però que mica en mica, l'individu/a prefereix relacionar-se en grups més petits, però més íntims). Les ganes de pertinença al grup fan que es centrin més en la imatge que dona o vol donar que el què sent ell/a mateix/a (Ives. 2014)

I és on s'enceta el seu desenvolupament per construir la seva identitat, condicionada per sis factors:

1. la dimensió comunitària, entenent-la com les relacions que té la persona amb el seu voltant.
2. la dinàmica del conflicte, és a dir, les contradiccions internes que té l'adolescent.
3. el període evolutiu personal, on cada individu té el seu propi període evolutiu que pot dependre de factors biològics, psicològics o socials.
4. els models rebuts com són, en primer lloc, els progenitors i després, els models comunitaris, és a dir, persones que apareixen els mitjans de socialització (intèrprets, cantants, models, *influencers*, etc.).
5. els aspectes psicosocials. El context històric i l'espai que viu la persona pot afectar el desenvolupament de la seva psique.
6. la història personal pot tenir una influència a la construcció de la identitat. Situacions com la pèrdua d'un ésser estimat, viure amb dificultats econòmiques o bé els maltractaments poden propiciar la formació d'una identitat negativa, és a dir, el conjunt d'identificacions i construccions de la persona que són considerades com no desitjables.

L'altre estudi en el que ens basem és el de Tania Esmeralda Rocha Sánchez '*Desarrollo de la identidad de género desde una perspectiva psico-socio-cultural: un recorrido conceptual*'. Sobretot resulta rellevant per la nostra investigació la relació que fa entre la identitat i la importància de l'àmbit social i cultural dins d'aquest procés psicològic.

És interessant observar com defineix la identitat com un dilema, ja que per una part fa referència a la singularitat de la persona, però també és allò col·lectiu i compartit. Segons Sánchez, la identitat són aquells aspectes o característiques que ens permeten realitzar una diferenciació respecte la resta de persones, però que al mateix temps són fonamentals per ubicar-se dins d'un grup mitjançant aquells comportaments que serveixen de referència. Per tant, ambdós aspectes conviuen en la creació de qualsevol identitat, l'un i l'altre es retroalimenten i es necessiten, identitat és individu però també grup.

Des del punt de vista psicològic Sánchez assenyala la importància dels estudis realitzats per Erikson l'any 1956, on parlava de la identitat com una afirmació que manifesta la unitat personal i alhora la part cultural de l'individu. Va proposar que la identitat es donava com a resultat de tres processos: biològic, psicològic i social. Segons aquesta perspectiva, cada persona desenvolupa la seva identitat en funció de les seves experiències, història, característiques i percepcions, interaccions i els valors i normes que regeixen la seva cultura. De manera que el procés s'inicia a la infància, pren més importància en l'adolescència i continua al llarg de la vida, fluctuant i formant-se segons cadascuna d'aquestes experiències.

De fet, Sánchez (2020) anomena un altre estudi de William James, publicat l'any 1945, on es menciona la importància de la continuïtat en el desenvolupament de qualsevol identitat. Segons ell, l'absència d'aquesta pot desenvolupar un desequilibri personal molt gran.

Finalment, la identitat és allò que fa que un individu tingui clar o no la seva pròpia definició. No deixa de ser una manera d'orientació que troba qualsevol individu, com diu Sánchez. Aquesta sèrie de sentiments i pensaments psicològics són els que donen sentit a les accions de les persones, les normativitzen i categoritzen. Per tant, aquest procés de diferenciació respecte la resta o un referents culturals i socials que col·laborin en la creació d'una identitat, el sentiment de pertinença, que com hem vist és tan important en la creació d'una identitat, deixa d'existir.

Llavors, què passa amb totes aquelles persones dins del col·lectiu LGTBQIA+ que han tingut manca de referents o els que han tingut han estat intermitents?

Anàlisi dels referents pop audiovisuals dels 80 fins els 2000

Antecedents

Entre l'any 1975 i 1983, Espanya estava sortint del règim dictatorial de Franco per entrar a la Transició i establir la democràcia a l'estat.

Durant aquest període es va establir una monarquia parlamentària amb sufragi universal com a sistema de govern, es va legalitzar el partit comunista, es va instaurar una divisió territorial administrativa basat en *comunitats autònomes* i es va posar en vigor la Llei d'amnistia, la qual alliberava tant els presos polítics del règim anterior com els militars torturadors.

Pel què fa l'aspecte social, el 1978 (8 anys després de passar la *Ley de Vagos y Maleantes* a la *Ley de peligrosidad y rehabilitación social*) el col·lectiu LGBTIQA+ deixa de considerar-se un perill social. Però, no va ser fins l'any 1990 que l'homosexualitat deixaria de considerar-se una patologia mental; i el 2018 ho deixa ser la transexualitat.

També es va aprovar la llei del divorci, es va modificar la llei de pàtria i potestat dels fills (ambdues el 1981), on es reconeix també la filiació de la mare; i també es va aprovar la primera llei de l'avortament a l'Estat espanyol (1985), per la qual la dona tenia dret a avortar en cas de violació, risc a la salut de la persona gestant o malformació del fetus.

Dins del món cultural, van començar a aparèixer els primers nus (evidentment, femenins ja que la dona és l'objecte de desig en una societat heteroandrocentrista) als mitjans audiovisuals i a la premsa. Per consegüent, van sorgir les primeres pel·lícules de caire eroticofestiu que més tard es coneixerà com el cinema del *destape*.

El mateix temps va néixer un altre gènere cinematogràfic anomenat cinema *quinqui* que van adquirir fama en aquell temps i que tractava sobre les vides d'homes joves de classes populars coneguts pels seus actes delictius.

En relació pel què fa referents famosos que formessin part d'alguna dissidència sexual o de gènere eren estrangers/-es. Estrelles cèlebres com Marlene Dietrich, Chavela Vargas, Freddie Mercury, Elton John o David Bowie va ser exemples d'aquesta ruptura amb l'heterosexualitat imperant dins del món de l'espectacle.

Dècada dels 80

Durant aquest període, va néixer a Madrid un moviment contracultural (influint pels moviments undergrounds del Regne Unit i dels EEUU) conegut com a *Movida Madrileña*, que va suposar un canvi i alliberament cultural i artístic de l'Espanya dels 80 (Gómez, S.D.). Fruit d'aquest moviment i per altres factors ja nomenats (com la retirada de l'homosexualitat i transexualitat de la llei de perillositat i rehabilitació social del 78) va fer que Espanya s'iniciés un procés de normalització i visibilització progressiva de la subversió de sexual en diferents espais, com ara: cinema, música, política, art, etc.

Per altra banda, amb l'aparició de la SIDA i l'estigmatització d'aquesta per part dels mitjans de comunicació, va quedar associada la malaltia amb la comunitat (sobretot, amb els homes que tenen sexe amb altres homes i les dones trans*). I per tant, neix un nou estigma cap el col·lectiu.

Tal com hem mencionat abans, amb la *Movida* es comença a parlar de les dissidències sexuals sense embuts, com és el cas del director manxec de cinema Pedro Almodóvar que comença a introduir la homosexualitat i la transexualitat a les seves obres.

Tot i que prèviament, hi ha algunes pel·lícules on apareix algun personatge LGTBIAQ+ que ha sigut utilitzat com a recurs còmic, com ara: *No desearás al vecino del quinto* (1970), on apareix un home heterosexual que es fa passar per un d'homosexual (ús de l'estereotip de que els homes gais tenen ploma) per tal de lligar amb dones; *Las vampiras* (1971) de Jesús Franco, on es fa ús de la figura de la lesbiana com element fetitxitzador; o bé, *Mi querida señorita*, que l'interpret del paper, del qual podem entendre que és un dona trans*, el fa un home. A més, el seu personatge representa que té certs trastorns psicològics (com la concepció que es tenia de les persones trans* a l'època) o bé que són tractades com a mentideres i manipuladores que "enganyen" els homes quan elles mostren la seva identitat de gènere (Pastor, 2019).

- **Pedro Almodóvar**

Almodóvar els dona veu i visibilitat. Ho podem trobar des de la seva "opera prima" (una pel·lícula experimental) anomenada *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* (1980), on apareixen diferents elements contraculturals de l'època, com ara: una relació sadomasoquista de lesbianes no hipersexualitzada (Luci i Bom), trames sexoafectives de personatges secundàries homosexuals i trans*, l'ús recreatiu de la marihuana, el punk, la promiscuïtat, etc. El film va suposar una mostra més de l'alliberament sexual que va començar a transcórrer durant la dècada dels 80.

A *Entre tinieblas* (1983), tot i que no és la història principal, podem observar que la *Madre Superiora* de la congregació de les *Redentoras Humilladas* s'enamora de forma no

corresposta de la cantant de boleros Yolanda Bell que arriba el convent perquè se l'acusa de la mort del xicot.

Amb *La ley del deseo* (1987) veiem les relacions amoroses entre homes com la que tenen Pablo (el protagonista) Juan i Antonio; i la relació entre Tina (la germana de Pablo) amb una altra dona Ada, de la qual tenen una filla.

Cal fer menció que en aquesta pel·lícula, apareix el recurs *bury your gay* ("enterra el teu gai" en anglès) que es basa en la idea de quan apareix un o més personatges gais, aquests moren.

L'exemple seria quan Antonio assassina a Juan (amant del protagonista) perquè no soporta que Pablo no el correspongui; i després el suïcidi d'aquest.

Dins la mateixa pel·lícula, el director juga amb el fet de que Tina, una dona trans* i la germana de Pablo, és interpretada per una dona cisgènere, Carmen Maura. I Ada que és una dona cisgènere, és interpretada per una dona trans*, Bibiana Fernández (Valera, 2021). A diferència dels realitzadors/-es previs al manxec, que feien servir homes en el paper de dones trans.

Tanmateix, la part negativa de les seves pel·lícules és que el manxec fa servir també aquest recurs en obres posteriors com: Lola de *Todo sobre mi madre* (1999) o Paca de *La mala educación* (2004). I que les vides d'aquests personatges han estat condicionades per un abús, per un trastorn psicològic o bé, han tingut una vida fatídica.

- **Bibiana Fernández o Bibi Ándersen**

En relació el film, parlem d'una de les muses d'Almodóvar durant les dècades dels 80 i 90, Bibiana Fernández o *Bibi Ándersen*, la primera dona trans* famosa que apareix als mitjans de comunicació i en treballar pel·lícules i sèries; i el què poc després es convertirà en una de les icones del col·lectiu trans*.

Nascuda el 1954 a la ciutat de Tànger (una de les més importants del Protectorat Espanyol del Marroc) i criada a Màlaga. A la seva adolescència, començà a fer la seva transició i es traslladà a Barcelona per treballar com a vedette i artista de revista en diferents locals del Paral·lel, com feien moltes dones trans a l'època.

Va aparèixer per primera vegada a la pantalla cinematogràfica amb *Cambio de sexo* (1976) de Vicente Aranda i un any després, és entrevistada per Alfredo Amestoy en el programa *300 millones* de TVE, on el presentador li faria preguntes impertinents i violentes sobre el seu gènere i la seva genitalitat.

Hem de comentar que aquest entrevistador no va ser l'únic que va realitzar aquest tipus de qüestions. Àngel Casas al programa de TV3 *Àngel Casas Show* o Paco Martínez Soria a *Cara a cara* són exemples de la cossificació i violència que rebien les dones trans* a l'època.

El 1986 va començar a ser una “noia Almodóvar” amb *Matador*, on interpretà una venedora de flors. Posteriorment, participà en altres film del manxec com la ja nomenada *La ley del deseo*, *Tacones Lejanos* (1991) o *Kika* (1993).

També ha col·laborat en diferents programes del cor on ha parlat de la seva condició com a trans* amb normalitat i naturalitat. La seva participació als mitjans va encoratjar molta gent a manifestar-se a ser qui és.

- **Alaska**

En referència al *Movida Madrileña* que ha estat (i per algunxs, encara ho és) una icona LGBTIAQ+ dels 80 Olvida Gara Jova, o més coneguda com *Alaska*.

Amb 14 anys, va crear juntament amb Nacho Canut, Carlos Berlanga i Fernando Márquez el grup punk de *KK Deluxe* dels quals foren membres del moviment underground madrileny. Allà es relacionà amb gent de l'*ambient* com els ja mencionats abans Almodóvar i Bibi Andersen, el pintor Paquito Clavel, amb l'artista polifacètic Fabio MacNamara, el dissenyador Juan Gatti, etc.

En el 84, crea un nou grup anomenat *Alaska y Dinarama* i dos anys més tard treuen el single més cèlebre del grup *¿A quién le importa?*, una cançó que reivindica la llibertat individual de ser un mateix el que vulgui ser sense prejudicis; i que anys més tard es convertiria un dels himnes del col·lectiu.

Alaska va ser una de les persones pioneres en posicionar-se a favor dels drets LGTBIAQ+ i ser participativa en les diferents manifestacions de la comunitat. Així doncs, hi ha una gran part de la població espanyola que la reivindica com a tal.

Tanmateix, aquests últims anys la cantant ha sigut polèmica per diferents declaracions sobre les persones seropositives i les quotes d'igualtat per trencar el sostre de vidre.

- **Mecano**

Relacionat amb la música del 80, podem trobar el grup de música pop Mecano que va ser fundat per Ana Torroja i els germans Cano. Aquesta banda és molt famosa pels seus èxits com *Perdido en mi habitación* (1981), *Me colé en una fiesta* (1982), *Barco a Venus* (1983), *Aire* (1984) o *Mujer contra mujer* (1988).

Aquesta última també s'ha reivindicat com a himne LGTBIAQ+ ja que és una de les primeres cançons que parla sobre l'amor entre dues dones, el qual no s'ha d'amagar, sinó que s'ha de normalitzar.

- **Sèries dels 80**

Un cop després d'haver parlat sobre referent dins el cinema i la música, proseguirem amb les sèries de televisió.

La primera sèrie on apareix un personatge subversiu sexual és *Anillos de oro* de TVE, al 1983 i que consta d'un recull de diferents històries que toquen diferents problemàtiques com el divorci, l'adulteri, l'avortament o l'homosexualitat.

En el capítol 7 "A pescar y a ver el duque", es narra la història d'Arturo, un noi tímid i solter de classe benestant i propietari d'una botiga de teles. La seva mare està malalta terminal i li fa prometre que un cop mori ell es casarà. Però prèviament, la criada li adverteix a la senyora que no li faci fer això perquè és "delicat" (un eufemisme d'homosexual). Arturo coneix Aurora i es casen.

Passa el temps, i el matrimoni encara no ha mantingut relacions sexuals. Però això, Aurora comença a tenir un amant (un noi que va ser el seu xicot abans de casar-se amb Arturo).

D'altra banda, comença a tenir una aventura amb un dels empleats de la seva botiga, fins que els enxampa la criada.

Després de descobrir l'afer, ella alligona el senyor dient que preferiria que ell visqués la seva vida tal com és que enganyant la seva esposa.

En veritat, el capítol fa una crítica a la societat que, com que no hi ha una acceptació ni encara menys, una normalització de ser homosexual, molta gent ha de recórrer als matrimonis de conveniència o bé, tenir una doble vida (com és el cas).

El 85, sortia a RTVE el primer petó entre dos homes en el capítol "El caso del cadáver descuartizado" de *La huella del crimen*.

En aquest cas, era una història basada en fets reals. L'assassinat de Pablo Casado (un empresa català) en mans del seu criat que, al mateix temps, va ser el seu amant.

Un any més tard, s'emetia la primera història d'amor entre dones en una sèrie de repercussió nacional. Aquesta sèrie era creada pels mateixos realitzadors d'*Anillos de oro* i rebia el nom de *Segunda enseñanza*. Tractava de temes que concerneixen als adolescents: drogues, suïcidi, fracàs escolar i educació sexual (contraccepció i orientació sexual).

En aquest cas és el capítol 8 que rep el nom de *Tabúes* i tracta de l'amor no correspost entre una estudiant Isa i la seva professora, Rosa.

Com a observació podem dir que, tan *Anillos de oro* com *Segunda enseñanza*, volen donar una visibilitat al fet de ser homosexual. Però al mateix temps, cauen en els estereotips de gai = home sensible, efeminat / lesbiana = dona rude, interessada en els esports.

També que quan es tracta d'una història d'amor entre homes, sempre hi ha malentesos que desencadenen drames. I quan és entre dones, mai és correspost.

Quan hi ha una relació homosexual sempre ens mostren que els personatges mantenen una relació de poder ja sigui per edat (és el cas de les dues històries), professora-alumna o propietari-empleat.

Dècada dels 90

La dècada dels 90 va ser una època de molts canvis en relació al col·lectiu LGTBQIA+. L'any 1990 l'OMS (Organització Mundial de la Salut) va anunciar, després d'anys de lluita, per part del col·lectiu, que la homosexualitat deixava d'ésser considerada una malaltia mental. Això, evidentment, va donar peu a tota una sèrie de canvis en els paradigmes coneguts fins al moment.

Si ens centrem en el territori espanyol, podem veure una arraigada homofobia que es traslladava als productes audiovisuals i culturals de l'època. Una de les principals lluites del col·lectiu als 90 va ser la seva desvinculació respecte l'VIH o el sida. Aquesta estereotipació del col·lectiu va fer que durant gran part d'aquesta dècada que el món LGTBQIA+ estigués representat mitjançant clixés "sobre el seu estil de vida", que quedaven traslladats a la televisió en forma de bromes, debats, o comentaris lgtbfòbics. Seguint aquesta línia podem veure programes com "*Lo que necesitas es amor*" on van trigar anys, fins a sis temporades, en visibilitzar l'amor homosexual a la pantalla. De fet, quan va aparèixer la primera parella gay el públic allà present va quedar en absolut silenci, i més endavant, va iniciar tota una sèrie de comentaris i burles que van forçar l'explicació de qüestions avui dia normalitzades per la major part de la població.

La televisió dels anys 90 va estar carregada de productes audiovisuals, principalment programes d'entreteniment, on es podien veure reflectides dues espanyes: d'una banda l'Espanya conservadora i reaccionària a l'existència de persones que manifestaven formar part del col·lectiu, d'altra, aquelles veus que durant anys havien callat la seva existència fora de la cisheteronorma i que consideraven que era el moment d'obrir les lleis, els drets i donar pas a la seva visibilització i normalització.

A continuació, analitzarem alguns d'aquests productes que, seguint la línia de la necessitat de visibilització, van incloure personatges LGTB als seus guions.

- **Brigada Central**

L'any 1989 s'estrenava l'exitosa sèrie *Brigada Central* protagonitzada per José Coronado, en el paper de Lucas i Imanol Arias, al del comissari Flores. La sèrie gira al voltant dels diversos casos d'homicidis, crim organitzat, narcotràfic, i demés delictes, que els policies han de resoldre treballant a la Brigada Central adscrita a la Direcció General de Seguretat de l'Estat.

Una de les qüestions que els directors i guionistes van voler incorporar va ésser l'homosexualitat. A la trama, en Lucas està enamorat en secret del seu company comissari i amic, Manuel Flores. Al llarg de la sèrie, l'homosexualitat d'en Lucas s'intenta tractar d'una

manera curiosa. Segons el propi escriptor Juan Madrid, l'autèntica Direcció General de Policia s'encarregava de realitzar un control sobre els guions per tal d'evitar qualsevol tipus d'escàndol en relació a l'homosexualitat dels policies de la sèrie (Güimil, 2020). *Brigada Central* fou trencadora no només per mostrar un policia homosexual a la petita pantalla, sinó també fent que l'altre, en Manuel Flores, fos gitano. Sense cap mena de dubte això comportava el trencament d'un doble estigma social.

Tot i aquest gran avenç i la visibilitat que es dona al col·lectiu, si ens parem a analitzar una escena entre Lucas i Flores, parlant de la possibilitat de que aquest primer fos gay, veiem un discurs d'homofòbia molt clar. A l'escena Flores pressiona al comissari Lucas dient-li el següent: "*Si no quieres decírmelo estás en tu derecho, yo no puedo obligarte. Sólo te quiero ayudar, Lucas*", mentre Lucas afirma que ja ho sap i es mostra entristit. Més endavant, Lucas afirma: "*Lo que pasa es que no estoy seguro*". I en Flores diu: "*¿Cómo que no estás seguro? ¿Eres o no eres homosexual? (...) Eso no se supone, se es o no se es. Pero no andes con ambigüedades, defínete*". Aquí Lucas conclou el següent: "*Simplemente me sentí atraído por un muchacho estupendo*" i en aquest moment Flores li contesta: "*Creo que eres tan hombre como los demás, lo que te hace falta es una buena mujer que te haga vibrar. ¡Tú eres tan tío como los demás! y al que lo ponga en duda le pego un tiro, ¿te enteras? Le pego un tiro*" (Martínez, 2017).

Al llarg d'aquesta escena, podem veure com es demonitzava i rebutjava la possibilitat de que un home fos homosexual. Es fa una clara relació entre ésser gai i l'absència de masculinitat. A més, es pretén que la solució, perquè és un problema, és conèixer una dona, la dona adequada.

D'aquesta manera podem veure que, per una banda, es comença a incloure un personatge LGBTQIA+ a una sèrie televisiva la qual cosa suposa un gran avenç, i d'altre banda, es segueix tractant des del tabú i el clixé, fins al punt d'haver de revisar que no hi hagués una escena "escandalosa" o "massa gai" per un públic i una societat encara clarament homòfoba.

- **Farmacia de guardia**

L'any 1991 la sèrie *Farmacia de guardia* va emetre els seus primers capítols a Antena 3, al llarg de les primeres quatre temporades es va introduir un personatge graciós i molt formal, en Pablo, un adolescent millor amic d'en Quique, un dels personatges principals de la sèrie. A la quarta temporada, l'any 1995, va arribar el gran moment i es va introduir per primera vegada la sortida de l'armari d'un jove a la trama d'una sèrie. La trama va tenir molt d'espai a la temporada, tant que Pablo va voler quedar personalment amb el Quique per explicar-li la seva realitat. A l'escena en qüestió, en Pablo es mostra insegur i amb certa por de que el seu amic no encaixi bé la notícia, aquest li respon que no hi ha res que li pugui sorprendre

després d'anys d'amistat, llavors en aquell moment en Pablo ho diu: "*Bueno, verás, soy homosexual*". Més endavant, es veu com ha passat un temps i els dos amics s'han distanciat, com espectadors podem veure que el Quique intenta evitar la seva presència i fins i tot es planteja anar amb ell a un concert que tenien planejat. A través de la reacció del Quique podem observar com de difícil era gestionar l'homosexualitat. El rebuig, la vergonya i la marginació eren algunes de les reaccions que havien de patir les persones del col·lectiu en sortir de l'armari. Davant d'aquesta situació el Pablo reacciona fent front al seu amic i planteja la necessitat de parlar la situació. Quan la conversa es dona Quique planteja la seva incomprensió: "*¿Qué pasa, qué quieres que hablemos? Pues venga, vamos a hablar, ¿por qué, por qué lo eres?*" Llavors en Pablo fa un dels discursos més rellevants per aquesta sortida de l'armari del personatge, dient: "*¿Qué quieres que te diga, Kike? ¿Qué más da? ¿Te sentirías mejor si te trajera un certificado médico diciendo que lo mío es una enfermedad, algo biológico, algo que no se puede evitar? ¿Te ayudaría eso a aceptarlo? Sabes de sobra que eso no va a pasar*" (Medianoche, 2017). Aquí queda claríssim el posicionament, l'homosexualitat no és una malaltia, aquesta segueix sent en aquell moment una reivindicació del col·lectiu.

Que una de les sèries més famoses del moment tingués aquest discurs va significar un gran canvi en el paradigma televisiu i cultural de l'època. D'altra banda, es qüestionen diversos clixés com el fet que els homosexuals tenen tots ploma, són afeminats i no els agrada el fútbol. En Pablo no encaixa en aquest estereotip i és precisament això el que genera sorpresa al seu entorn, als seus amics principalment.

Finalment, Quique parla amb el seu pare i amb l'homofòbia i el rebuig que aquest sent, veu que no vol comportar-se de la mateixa manera, que és necessari un canvi de mentalitat. Així que truca a en Pablo i poc a poc tornen a mantenir la seva relació d'abans. Amb això se'ns mostra la possibilitat d'enteniment i respecte, així com l'oportunitat d'un final que no ha d'ésser dramàtic necessàriament, com passa en altres productes audiovisuals.

Podem veure que el Pablo com referent dins el col·lectiu juga un paper important i positiu, trenca l'estereotip que tant s'ha reproduït en relació a la feminització dels gais, té els mateixos gustos abans i després de sortir de l'armari i fa front a l'homofòbia inicial del Quique plantant-se sense vergonya de ser qui és. Evidentment, no tot és un camí senzill en aquesta història i els comentaris de la resta d'amics, així com els de l'Adolfo, el pare del Quique, ens mostren com d'integrada estava l'hoofòbia i fins a quin punt s'aïllava algú del col·lectiu. Tot i que això és dur, en el cas de *Farmacia de guardia* es va aconseguir presentar des d'una normalitat bastant extensa a tota la trama.

- **Los jinetes del alba**

L'any 1991 s'emetia per primera vegada un episodi a TVE de la sèrie *Los jinetes del alba*. Com resulta propi de les primeres sèries on es representa el col·lectiu LGTBQIA+, l'orientació sexual es representava íntimament lligada a la frustració, la vulnerabilitat social, la marginalitat, entre d'altres factors. A *Farmacia de guardia* podem veure com això es trencava en certa manera. Aquest no és el cas de *Los jinetes del alba* on ens trobem davant d'un relat lèsbic ocultat entre els personatges de la sèrie. Aquesta relació és la formada entre Doña Amalia, l'encarregada del balneari el qual esdevé el punt central de les trames de la sèrie, i Adamina, una de les dones del servei, mare de la protagonista. Des del capítol dos, en una conversa entre Mariana, la filla d'Adamina i una prostituta, ja podem veure com el poble insinua una relació sexoafectiva entre ambdues dones. El personatge de Mariana es mou entre el rebuig a les insinuacions sobre la sexualitat de la seva mare i la defensa d'aquest. El que sí podem veure és com es realitza una representació del lesbianisme com una cosa nociva, malvada, negativa (González, 2019).

Durant el desenvolupament de les diverses trames de la sèrie, situada en la Guerra Civil espanyola, es va ocultar l'orientació sexual dels personatges d'Adamina i Amalia. D'altra banda, la seva història es desenvolupa al voltant de diverses qüestions, tradicionalment demonitzades, com l'incest o l'excesiu desig sexual femení. Això, evidentment, carrega de connotacions negatives els dos personatges que no només pateixen una invisibilització al poble sinó que també queden plantejats al guió de la sèrie com un conflicte més en la vida de la Mariana, una de les protagonistes.

Per tant, tot i que existeixen aquests personatges i hi ha una visibilització d'elles com a lesbianes, aquesta es produeix mitjançant indirectes i excuses. Fins i tot la filla es molesta quan li pregunten si dormen en un mateix llit, però no des de la defensa de la llibertat sexual de la seva mare, sinó des de la vergonya.

Llavors, aquesta visibilització no és gens positiva pel col·lectiu, no mostra una realitat o quotidianitat dins la relació. Amb això podem veure en certa manera restes d'una homofòbia que encara apareixia a les trames dels productes audiovisuals de l'època.

Per acabar, el final tràgic d'aquesta història lèsbica ens mostra que el tabú i la mort són un recurs recurrent a l'hora de crear personatges pertanyents al col·lectiu, però encara més en el cas de la L. Les dones lesbianes han trigat molt més a tenir una representació audiovisual on es deixés de banda els diversos clixés que envolten la seva orientació sexual i a *Los jinetes del alba*, podem veure un clar exemple.

- **Mar de dudas**

Uns anys més tard, concretament al 1995, es va estrenar a la televisió *Mar de dudas* una sèrie que innovava en molts aspectes. La sèrie amb un format diferent, estava dividida en

dos parts: l'emissió del capítol i un posterior col·loqui on es debatien qüestions importants sobre la trama, així com possibles maneres de continuar-la. És a dir, el públic participava i prenia decisions respecte al transcurs de la sèrie (Aller, 2016).

Mar de dudas s'ambienta a un centre de planificació familiar on la Mar, la protagonista, treballa com a ginecòloga. La seva millor amiga Olga és una treballadora social del centre i manté una relació amb la Mónica, una cambrera deu anys més jove.

Al sisè episodi de la sèrie, se'ns presenta la trama d'aquesta parella lèsbica: tenen un fort desig d'ésser mares. L'Olga, que és una dona molt reivindicativa, parla de la importància de normalitzar unes maternitats altes, així com una figura de família diferent de la establerta pel model de família nuclear. Una de les qüestions que es debatien al col·loqui posterior fou la possibilitat que un altre personatge, en Víctor, fos el donant d'esperma per la parella. Gràcies a la incorporació d'aquest factor van entrar a debat aspectes sobre la maternitat, la paternitat i les oportunitats i dificultats que es troba el col·lectiu LGTBQIA+, un exemple d'això el podem trobar amb la conversa entre Olga, Víctor i Mónica, quan l'Olga diu: *"Para plantearnos la adopción o la inseminación lo tenemos muy difícil. Además, hay que contestar un montón de preguntas, hacer mucho papeleo. (...) Venga, no te lo plantees con el orgullo de un hombre normal y corriente. Tú eres mucho mejor que la mayoría. Bueno, si no te hubiera conocido no me lo habría planteado nunca"*. Davant els diversos dubtes d'en Víctor l'Olga diu: *"Víctor, tenemos derecho a tener un hijo. Nosotras somos una pareja de verdad. Podemos darle amor y educación, podemos darle el doble o el triple de lo que muchas parejas convencionales les dan a sus hijos"* (González, 2019).

A través d'aquests diàleg i les diferents frases que diuen l'Olga i la Mónica podem veure una relació lésbica normalitzada, amb una reivindicació i visibilització de les diferents discriminacions, sobretot pel que fa a maternitat, que pateixen pel simple fet de ser lesbianes. La figura de l'Olga és molt interessant, resulta ésser una dona clara, reivindicativa i amb un discurs d'igualtat i feminisme que sorprèn a la seva època.

De fet, en un altre diàleg, aquest cop amb Mónica, parla de la relació dona-mare i llença la possibilitat que aquest desig sigui fruit d'una obligació i exigència social que les dones han integrat com a pròpies sense que això sigui del tot així. Aquesta reflexió la podem trobar al capítol 7 quan Olga diu: *"¿Qué nos está pasando a las mujeres? Alguien nos ha contado un rollo, ¿no te parece?"* mentre la Mónica la mira fascinada i diu sí amb el cap (González, 2019).

Els diversos punts que hem tractat fan de la sèrie, tot i no ser massa popular, una eina de visibilització molt positiva per totes aquelles dones lesbianes que a meitat de la dècada dels noranta es plantejava la maternitat i feia front a la invisibilització d'aquesta possibilitat.

D'altra banda, el discurs potent de Olga, la defensa de la seva lluita i la reivindicació d'aspectes rellevants des d'una perspectiva feminista, la fan un personatge molt necessari dins el col·lectiu LGTBQIA+.

- **La Veneno**

Finalitzant l'anàlisi d'aquelles figures que han aparegut als productes audiovisuals i televisius de l'època dels 90 tractarem la figura de La Veneno.

L'any 1996 apareixia per primera vegada Cristina Ortiz a un reportatge televisiu realitzat pel programa de Telecinco *Esta noche cruzamos el Mississipi*, presentat per Pepe Navarro. El programa va anar al *Parque del Oeste*, de Madrid en busca d'informació i algunes imatges de les dones trans que allà exercien la prostitució. Aquest fet, inicialment, ja ens mostra la visió morbosa, freda i deshumanitzada de la televisió de l'època.

Lluny de trobar un ambient decadent, la imatge de la nit va ésser Cristina, una dona seductora, graciosa i sense cap tipus de filtre a l'hora de parlar. Aquests trets la van fer un personatge televisiu explosiu i molt potent. Pepe Navarro va promoure les seves aparicions recurrents al programa, on va parlar de la seva vida com a dona trans i prostituta sense edulcorants. Així, la Veneno es va convertir en la segona dona trans coneguda popularment a Espanya, després de Bibiana Fernández, també anomenada Bibi Andersen (Aparicio, 2020).

Sense cap mena de dubte, la història de la Veneno estava plena de dificultats, era el relat de la violència familiar, la manca d'oportunitats i la incomprensió d'una societat cruel que al mateix temps quedava enganxada a l'espectacle televisiu que oferia. Aquesta va ser l'etapa amb més popularitat i guany econòmic que va viure. Després del tancament del programa i de col·laborar a d'altres amb menys regularitat, va entrar a la presó d'homes per un suposat frau a una asseguradora de la llar. El fet que ingressés a una presó d'homes mostra la vulnerabilitat, invisibilització, discriminació, i en resum, la transfòbia de les autoritats, institucions i, en definitiva, del sistema judicial dels noranta.

Carregada de contradiccions i demostrant que no tenia intenció de fer cap tipus de pedagogia transincluent, en diverses ocasions va tenir enfrontaments amb d'altres dones trans a les que es dirigia dient "Manolo" o "Padre de Pocahontas" amb intenció de fer mal i atacant, utilitzant una transfòbia fortament interioritzada, a dones amb la seva mateixa identitat trans (Confuso, 2016).

En les diverses aparicions de la Veneno, vam poder veure una dona que es feia personatge, una vida privada que passava a ésser pública i unes contradiccions que l'únic que realment demostraven és la gran invisibilització i transfòbia que hi havia, fins i tot dins del propi col·lectiu LGTBQIA+.

Així, avui dia segueix sent un referent i una icona pop que ens va mostrar què era ser dona trans a una Espanya absolutament transfòbica. Sense tenir intenció de fer-ho, va mostrar la seva condició de víctima per part d'un sistema lgtbfòbic.

Certament, no va ser una representant del col·lectiu trans massa ideal, la duresa de la seva realitat va marcar la mentalitat de tota una generació que es dividia entre el fàstic i la por davant de la condició de qualsevol persona que fos trans. Però sí va demostrar que les dones trans existien i resistien encara que les condicions i l'aïllament de la societat fossin absolutament difícils.

Amb tot això, finalment, podem veure que la Veneno és un personatge referent perquè va viure la lluita contra la transfòbia sense voler abanderar-la, de manera que va ser i és una icona trans sense buscar-ho. La Veneno fou una dona directa i propera, amb llums i ombres però que mai va amagar la seva existència i realitat plegades de vulnerabilitat i força a parts iguals.

Dècada dels 2000

La dècada dels 2000 va marcar un abans i un després respecte als drets de les persones LGTBQIA+ amb l'aprovació del matrimoni homosexual el 2 de juliol de 2005. Aquesta fita històrica va ser possible gràcies a totes les reivindicacions i l'activisme del col·lectiu en les dècades anteriors.

Al 2007 es va realitzar a Madrid l'Europride, un esdeveniment que se celebra cada any en una ciutat d'Europa per visibilitzar a totes les persones LGTB.

Pel que fa a visibilització i normalització en els mitjans, hi va haver algunes produccions amb personatges dissidents que s'emetien en *prime time* i gaudien de molta audiència.

- **7 vidas**

Es va emetre a Telecinco per primera vegada el 15 de gener de 1999. El personatge de Diana Freire va ser el primer personatge principal de dona lesbiana en aparèixer a la televisió, afegida a la sèrie en la tercera temporada. Al llarg de la sèrie té relacions amb diferents dones i no es fins el capítol 113 en la setena temporada que es casa amb Nieves.

El personatge va ser representat de forma natural, amb problemes que podia tenir qualsevol ésser humà i, a més, va protagonitzar el primer casament lèsbic en la televisió espanyola.

Això va propiciar que moltes dones es visibilitzessin.

- **Los hombres de Paco**

És una sèrie sobre una família de policies que s'emetia a Antena 3 durant la segona meitat de la dècada. Pepa i Silvia es coneixien des de petites, però feia molts anys que no es veien. En un capítol, Pepa torna al barri per treball i es retroba amb el seu amor de l'adolescència. Al principi intenten mantenir una amistat, ja que la Silvia és heterosexual i el pare, homòfob. Però en una festa del barri tornen juntes a casa i s'acaben besant al lavabo. A partir d'aquest moment, la Silvia està molt confosa amb la relació, però ho acaben intentant. Quan ho comuniquen a la família, l'únic que no hi està d'acord és en Lorenzo, el pare d'ella, però ningú li fa cas. Temps després, decideixen tenir un fill, però la Silvia no es pot quedar embarassada, així que l'ha de tenir Pepa, que no està gaire decidida a fer-ho; discuteixen i es donen un temps. Durant aquest temps, Pepa, que suposadament és lesbiana, manté relacions amb un home; però al final torna amb la Silvia. La parella s'acaba casant, però hi ha un tiroteig molt intens al banquet i una bala perduda acaba al ventre de la Silvia, que mor unes hores després.

En el moment van donar visibilitat al col·lectiu, però s'hi pot fer crítica ja que van seguir un patró típic: la Pepa era obertament lesbiana mentre que Silvia tenia molts dubtes, a més hi va haver una infidelitat amb un home per part de la lesbiana (Miralles, 2015). Com en la

majoria de produccions en les que dos personatges femenins tenen una història d'amor, una d'elles mor, donant a entendre que les relacions sexeafectives entre dones sempre comporten drama i tragèdia: els finals feliços no són per a les lesbianes.

- Física o química

Fer Redondo, interpretat per Javier Calvo, va ser un referent homosexual masculí molt important en la dècada dels 2000 ja que representava i visibilitzava la realitat de l'homosexualitat en l'adolescència, sense oblidar la discriminació i el rebuig encara vigents. És en la tercera temporada que coneix al David, el noi de qui s'enamora i amb qui manté una relació amorosa fins el final de la sèrie. Aquest, que teòricament és heterosexual i té novia, en el capítol 5 s'emborratxa i fa un petó a Fer abans de marxar a casa. La història d'ambdós personatges gira entorn del drama, ja que ningú sap que a en David li agraden els nois. Les primeres persones en saber-ho van ser les seves amistats. En un capítol, van a sopar a casa seva la Yoli, en Nacho, en Julio i en Fer perquè volia presentar la Yoli, la seva falsa novia. En el sopar, els pares de David donen per fet que en Fer i en Nacho són parella i fan comentaris homòfobs com "*sí, la verdad es que me lo imaginaba, como se os nota un poco. (...) No quiero ofender a nadie, sólo digo que a los gays se os nota*". En aquest moment, en David li demana a la mare que deixi d'insultar-los, i ella respon que no entén per què s'ho pren com quelcom personal, però el fill diu: "*mamá, es algo personal cuando insultas a mi novio*". En els següents capítols es veu una clara homofòbia per part de la mare i fins i tot el fa escollir entre ella i en Fer. Però en David es manté fidel als seus sentiments.

Malgrat aquesta història d'amor que perfectament podria ser real, en Fer no va tenir el final que mereixia: va ser assassinat accidentalment per una bala perduda en un forcejament. La seva mort va ser molt criticada pel públic, que considerava que en moltes ocasions sempre són els personatges dissidents els que moren, i a més, ho fan de la manera més inverosímil.

- Aquí no hay quien viva

Aquí no hay quien viva va ser la primera sèrie en retratar diverses realitats sexuals que existien en la realitat, però a la televisió encara eren objecte de morbo.

Mauri i Fernando van ser una parella fictícia molt famosa de principis de la dècada i la primera en normalitzar-se. Va ser creada a partir de la realitat dels homosexuals, la qual no estava sent reflectida a la televisió encara (HerGar, 2020). A més, van afegir a Bea i Ana, que conformaven l'altra parella homosexual de l'edifici. Aquesta normalització i visibilització positiva va contribuir molt en la sortida de l'armari de moltes persones homosexuals, perquè malauradament és quelcom que s'ha de comunicar. Tanmateix, pel que fa a la bisexualitat

van adoptar una actitud de rebuig, donant a entendre que és una fase o que directament no existeix perquè només es pot ser heterosexual o homosexual.

Més tard van incloure el personatge d'una dona trans: Raquel, interpretada per una dona cis i no per un home com en altres produccions. Però tot i que això ho van fer bé, Raquel va ser motiu de burla al llarg de la sèrie: l'anomenaven pel seu *deadname*, en una escena apareixia afaitant-se per remarcar que era un home, es questionava la sexualitat d'un personatge masculí amb qui va intentar mantenir una relació afectiva (Luna, 2020).

- **Hospital central**

La història de Maca i Esther succeeix en un hospital: Maca és pediatra i Esther, infermera. Es coneixen gràcies a un error: Esther pensava que era l'infermera nova que estava esperant i arribava tard, així que la va esbrincar. Per la tarda, coincideixen en un curs de cuina i s'enamoren: parlen de receptes als passadissos de l'hospital, s'escriuen notetes als informes mèdics dels pacients, anaven a patinar juntes, Maca la portava cada dia a l'hospital en moto. Pocs mesos després de l'aprovació del matrimoni homosexual a Espanya, es van casar en la ficció i després va arribar el drama: volien ser mares. Maca va tenir el fill i va marxar a Jerez per estar tranquil·la amb ell, mentrestant Esther seguia a l'hospital i una nit va tenir sexe amb un company de la feina i es va quedar embarassada. Ella i Maca ho van deixar, però van acabar tornant. Malauradament, la filla té anèmia de Fanconi i necessita una germana perquè li doni mèdul·la, així que Esther ha de tenir una altra filla amb el company. Entre l'embaràs, la filla Patricia i l'altre fill Pedrito, Esther no dóna abast per cuidar la relació amb Maca, que coneix a la psiquiatra de l'hospital: Vero. Quan neix Paula, Esther deixa definitivament a Maca i aquesta comença una relació amb Vero, que s'acaba quan Esther s'enamora de Bea. Finalment, aquestes ho deixen i Maca i Esther tornen a estar juntes i marxen a Argentina.

Aquesta relació va ser una novetat en el moment, ja que, tot i que prèviament ja havien aparegut a la televisió personatges homosexuals, es tractava de sèries còmiques, mentre que en aquest cas es tractava d'un drama. Per als directors va ser una aposta arriscada per aquest motiu, però el públic va rebre amb els braços oberts la relació sàfica. De fet, aquesta va col·laborar en la normalització del lesbianisme i moltes dones van atrevir-se a verbalitzar la seva condició. També es va representar el primer matrimoni homosexual fictici després de la seva aprovació a Espanya.

Anàlisi de les dades recollides a les entrevistes

Les entrevistes s'han portat a terme al voltant de quatre qüestions rellevants que, creiem, poden representar el pensament de la societat del moment.

Per tal d'analitzar les dades obtingudes de manera que s'apropin a la realitat de les diferents èpoques, classificarem les informacions segons els anys en què les persones entrevistades es trobaven en l'adolescència: anys 80, 90 i els 2000.

ANYS 80

Trobem que les persones entrevistades coincideixen en que, tot i que se sentien identificades amb alguna de les sigles del col·lectiu LGTBI, hi havia un desconeixement general d'aquest, ja que no és fins la dècada següent que es forma una idea de grup. Això, ens comenten, provocava en les persones dissidents un sentiment comú de soledat i incomprensió que es veia agreujat per la creença que l'homosexualitat era una malaltia.

Algunes entrevistades han referenciat que, si bé és cert que començaren a haver les primeres esclatxes de llibertat sexual arran del cinema del *destape* i la *movida madrileña*, la religió encara tenia molt de pes en la societat i era en nom d'aquesta que es rebutjava l'homosexualitat, considerada antinatural per ser contrària a la procreació. També va ser en nom de la religió que van sorgir les teràpies de conversió o orientació sexual, fet que provocava que moltes persones s'amaguessin o visquessin una vida heterosexual imposada. Una dona entrevistada ens comenta que, en l'edat adulta, vivia quelcom semblant a una doble vida, ja que a la universitat podia ser ella mateixa i estar amb qui volgués, però fora havia de ser la dona que s'esperava que fos.

Pel que fa a la televisió, i com hem pogut comprovar, ens confirmen que la representació de persones dissidents escassejava molt, ja que aquestes no s'atreuen a sortir en televisió perquè comportava un perill declarar-se homosexual públicament

ANYS 90

En aquesta època hem pogut veure que l'arribada de la SIDA va fer molt de mal al col·lectiu, sobretot als homes homosexuals ja que van començar a ser repudiats i així ens ho han assenyalat les persones entrevistades: *"El mensaje que se enviaba era: si te desvías del camino vas a enfermar y morir, la gente te dará la espalda"* (dona bisexual, 44). Tot i això, els homosexuals tenien visibilitat, es parlava d'ells, encara que fos malament. Les lesbianes estaven totalment invisibilitzades: *"Las mujeres no eran sexualmente deseantes, así que menos entre ellas"* (dona bisexual, 44). De fet, amb aquest panorama a Espanya, molta gent dissident marxava a l'estranger, l'anomenat sexili. Recórrer a allò internacional era molt comú, també es feia amb les produccions audiovisuals: *"No había referentes lesbianas, gays alguno. Se encontraba más representación en películas internacionales"* (dona lesbiana, 40); aquesta mateixa dona ens comentà que la primera lesbiana que recorda és la Diana Freire, de *7 vidas*, la primera emissió de la qual va ser a finals de la dècada. Alguns entrevistats homosexuals ens han referenciat la sortida de l'armari d'en Pablo, de *Farmacia de guardia*: *"va trencar molts estereotips"* (home homosexual, 43).

ANYS 2000

Les persones entrevistades coincideixen en que hi va haver un abans i un després, ja que es van començar a produir sèries i pel·lícules amb representació LGBTQIA+, algunes més realistes que d'altres, però es van fer passes: *"En televisión aparecían personajes homosexuales y trans, pero muy lejos de ser referentes"* (home trans, 28). A més, va tenir lloc l'aprovació del matrimoni homosexual, que també va ser un avenç.

Algunes referencien que, tot i aquest procés de visibilització, encara hi havia molta homofòbia als carrers: *"En el instituto y en discotecas se escuchaban comentarios homófobos o fuera de lugar"* (home homosexual, 32). Podem veure que el fet que la representació audiovisual no sigui correcta: *"Recuerdo personajes con un punto de comicidad o estereotipados, a veces burlescos"* (dona bisexual, 32), provoca que la societat reproduïxi comentaris o comportaments que es representen a la televisió. De totes maneres, hem vist que hi havia algun referent com en Fidel, d'*Aída*, o en Fer, de *Física o química*, que en realitat eren personatges que rebien insults o eren motiu de burla. És a dir, els referents del moment eren personatges assetjats

Conclusions

Principalment podem concloure que el col·lectiu LGTBQIA+ que ha estat perseguit, criminalitzat i estigmatitzat al llarg de la història per la ciència, l'estat i la religió. Un producte d'això són els mitjans de socialització (cinema, música, televisió, etc.) que han sigut l'eco de la ideologia imperant. Aquesta persecució per allò que no és cis-heterosexual ha comportat tota una sèrie de mancances en relació als referents que han aparegut a la televisió espanyola dels anys 80, 90 i 2000, com hem pogut veure.

Ens trobem amb personatges a pel·lícules i sèries de televisió que buscaven d'alguna manera mostrar l'existència del col·lectiu, però la gran part ho feia des de la demonització, la marginació o la culpa. A més, el discurs de por, sobretot pel que fa a les persones trans, va marcar tota una generació des de la Bibi Andersen fins la Veneno, cadascuna amb les seves casuístiques. Realment, als anys 80 hem pogut veure certa alliberació de la expressió d'identitat, si es compara amb dècades anteriors, però segueixen sent uns models majorment estereotipats i que no reflexen la realitat d'un col·lectiu cada cop més decidit a trencar amb la monopolització del discurs cis i heterosexual. Als 90, després que la OMS deixés de considerar l'homosexualitat una malaltia, podríem pensar que començarien a normalitzar-se, dins dels productes culturals, totes les diversitats, però lluny d'això encara hem pogut veure una dificultat en la representació d'aquestes. Especialment, ha sigut el cas de les lesbianes, exemple molt clar de la misogínia fortament interioritzada que no es queda a un costat quan es tracta de les representacions del col·lectiu LGTBQIA+.

Tot i així, es pot observar certa evolució al llarg de les dècades, des dels 80 amb la Bibi Andersen o Pedro Almodóvar, passant per *Farmacia de Guardia* o *Mar de dudas*, fins arribar a produccions com *Física o Química* o *Aquí no hay quien viva*, podem veure com l'homosexualitat, el lesbianisme, la transexualitat i la bisexualitat es mostren amb certa naturalitat, cotidianeïtat i amb un discurs menys lgtbfòbic.

D'aquesta manera podem veure que cada dècada té les seves innovacions i els seus punts negatius, els seus avenços i les seves mancances, però no va ser fins la dècada dels 2000 que es van incorporar referents més diversos i plurals. Així ho recorden la major part de les persones entrevistades, els 2000 van obrir pas a tota una sèrie de referents internacionals i nacionals que gràcies als nous mitjans de comunicació, i a les posteriors xarxes socials, van permetre l'expansió d'un discurs inclusiu i plural per totes aquelles persones que començaven el seu procés de creació d'una identitat.

També fem esment d'un altre element que hem tocat al llarg del treball i que està relacionat amb la percepció o la manca de referents i és la identitat, és a dir, una construcció social que s'efectua durant l'etapa de l'adolescència, condicionada per tres factors: el biològic, el psicològic i el social.

Aquesta etapa del desenvolupament humà comença amb la idea de voler diferenciar-se (al mateix temps, d'independitzar-se) dels seus progenitors, d'assabentar-se de que viu en societat, de la qual cosa posen en valor a la imatge que volen mostrar, en comptes del què sentent, per tal de tenir l'acceptació dels seus iguals.

En aquest període ús de la intolerància i la intransigència d'allò que és diferent com a mecanisme de defensa davant el sentiment de pèrdua d'identitat per tal de no sentir-se exclòs pel grup. Per això, l'adolescència és un moment clau per mostrar uns referents dels quals hom es pugui identificar, per tal de tenir una autoacceptació i hagi una consciència de respecte col·lectiva.

Per tots aquests motius, podem concloure que la representació de referents és crucial en el desenvolupament de qualsevol identitat. Per això, la manca d'aquests afecta en la formació de la identitat, ja que no tenen amb què sentir-se identificat, per tant crea un sentiment d'isolació i d'incomprensió, com hem pogut veure a través de les persones entrevistades que durant en la seva adolescència s'han sentit així.

Referències bibliogràfiques

- Abad, P. (2020, 10 de octubre). *Bibiana Fernández, pilar fundamental de la educación de género en España*. VOGUE.
 - <https://www.vogue.es/belleza/articulos/bibiana-fernandez-icono-educacion-genero>
- Aller, D. (2016, 28 de julio). *Series españolas con/de/por/para lesbianas*. El Mundo.
 - <https://www.elmundo.es/blogs/elmundo/aqui-mando-yo/2016/07/28/series-espanolas-condeporpara-lesbianas.html>
- Antena3.com. (2020, 16 de julio). *Predecesoras del fenómeno 'Luimelia': Marian Aguilera recuerda la relación entre Pepa y Silvia que revolucionó 'Los hombres de Paco'*. Antena3.
 - https://www.antena3.com/series/los-hombres-de-paco/noticias/predecesoras-fenomeno-luimelia-marian-aguilera-recuerda-relacion-entre-pepa-silvia_202007165f10877b5175c0000154c209.html
- Aparicio, E. (2020, 2 de noviembre). *El legado de La Veneno, el icono LGTBI que mostró al mundo que las mujeres trans existen*. Yasss magazine.
 - https://www.yasss.es/cultura/la-veneno-icono-lgtbi-mujeres-trans_18_3034770291.html
- *Aquí No Hay Quién Viva: no es oro todo lo que reluce*. (s. f.). Seriéfil@s Enfurecid@s.
 - <http://seriefilosenfurecidos.com/aqui-no-hay-quien-viva-no-es-oro-todo-lo-que-reluce>
- Borraz, M. (s. f.). *La OMS deja de considerar la transexualidad un trastorno mental*. ElDiario.es.
 - https://www.eldiario.es/sociedad/oms-considerar-transexualidad-enfermedad-incongruencia_1_2065796.html
- Castillejo, A. (2020, 22 de febrero). *Bibiana Fernández, una actriz luchadora que nunca se rinde. 65 y más - El diario de las personas mayores*.
 - https://www.65ymas.com/sociedad/cultura/bibiana-fernandez-actriz-biografia_12202_102.html
- Confuso, J. (2016, 8 de octubre). *'La Veneno', el icono pop más políticamente incorrecto de España*. El País.
 - https://elpais.com/elpais/2016/10/05/tentaciones/1475654485_206431.html
- Del Pozo, J. (2017, 23 de junio). *¿Por qué Alaska se ha convertido en un icono del Orgullo Gay?* Chic.

- <https://www.libertaddigital.com/chic/entretenimiento/2017-06-23/alaska-a-que-n-le-importa-orgullo-gay-manifestacion-concierto-himno-cancion-1276601660>
- Elices, R. (2021, 29 de junio). *'La ley del deseo', cuando Almodóvar rompió las fronteras de género*. RTVE.es.
 - <https://www.rtve.es/television/20210629/orgullo-igtbi-almodovar-peliculas-cine-gay/2108784.shtml>
- *Fer muere en 'Física o Química'*. (s. f.). dosmanzanas - La web de noticias LGTB.
 - <https://www.dosmanzanas.com/2011/06/fer-muere-en-fisica-o-quimica.html>
- FormulaTV. (2019, 6 de julio). *Anabel Alonso recuerda a Diana Freire de 7 VIDAS, un icono LGTB de la TV española* [Video]. YouTube.
 - <https://www.youtube.com/watch?v=6Gi469waa4k>
- FormulaTV. (2019a, 27 de junio). *Reencuentro de Maca y Esther (Hospital Central) con Patricia Vico y Fátima Baeza | Tele de Barrio 1* [Video]. YouTube.
 - <https://www.youtube.com/watch?v=kiTjSPD9GL4>
- Gómez, S. (2017, 3 de junio). *La Movida Madrileña, una auténtica revolución* - Malasaña.com. Malasaña.com.
 - <https://xn--malasaa-9za.com/historia/la-movida-madrilena/>
- González, B. (2019, 18 de diciembre). *Maternidades lésbicas en la ficción televisiva española*. Ed. Complutense.
 - https://www.researchgate.net/publication/337977251_Maternidades_lesbicas_en_la_ficcion_televisiva_espanola
- Güimil, E. (2020, 25 de junio). *30 años antes de 'Élite': ellos fueron los primeros personajes gays y lesbianas visibles en las series españolas*. El País.
 - https://elpais.com/elpais/2020/06/22/icono/1592824917_337682.html
- Hergar, P. (2020, 22 de junio). *El creador de 'Aquí no hay quien viva': "Creamos a Mauri porque había una realidad que en TV no se retrataba"*. LOS40.
 - https://los40.com/los40/2020/06/22/cinetv/1592820043_184413.html
- *Historia de las lesbianas en la televisión española*. (28 de julio, 2014). Hay una lesbiana en mi sopa. Marca.
 - <https://hayunalesbianaenmisopa.com/2014/07/28/historia-de-las-lesbianas-en-la-television-espanola/>
- Ives, L. S. E. (2014, mayo). *La identidad del Adolescente. Cómo se construye*. ADOLESCENCIASEMA | Sociedad Española de Medicina de la Adolescencia -.
 - <https://www.adolescenciasema.org/usuario/documentos/02-01%20Mesa%20debate%20-%20Eddy.pdf>
- Ivette, A. (2022, 1 de febrero). *Lesbianismo y orgullo gay: la historia de Mujer Contra Mujer de Mecano*. Cultura Colectiva.

- <https://culturacolectiva.com/musica/mujer-contra-mujer-de-mecano-letra-historia-y-significado/>
- López, C. (2021, 5 de octubre). *Historia reciente del movimiento LGTB+: los años 80 en España*. Togayther.
 - <https://www.togayther.es/noticias/cultura/historia-reciente-del-movimiento-lgtb-los-anos-80-en-espana/>
- Mantilla, D. (2021, 28 de junio). *22 personajes LGTB+ de las series que ayudaron a sacar España del armario*. El Español.
 - https://www.elespanol.com/series/20210628/personajes-lgbt-series-ayudaron-sacar-espana-armario/592441752_0.html
- Martínez, N. (2017, 13 de mayo). *La evolución de la homosexualidad a través de las series de la televisión españolas* Ambiente G.Televisibles.
 - <https://www.ambienteg.com/television/la-homosexualidad-a-traves-de-las-series/>
- Medianoche, M. (2017, 28 de junio). *Pablo de 'Farmacia de guardia': el primer gay adolescente de la televisión*. Sufridores en casa.
 - <https://www.sufridoresencasa.com/personaje-gay-farmacia-de-guardia/>
- Morales, F. (2021, 1 de abril). *De Fidel a Oli: la televisión que ayudó a normalizar la diversidad*. Cultur Plaza.
 - <https://valenciaplaza.com/de-fidel-a-oli-la-television-que-ayudo-a-normalizar-la-diversidad>
- *Movimiento gay en España en los 80* - Visit Gay Barcelona. (s. f.). Visit Gay Barcelona.
 - <http://visitgaybarcelona.com/historia-gay/movimiento-gay-en-espana-en-los-80/>
- Pérez, B. (2018, 26 de diciembre). *España cumple 40 años sin el delito de homosexualidad*. elperiodico.
 - <https://www.elperiodico.com/es/sociedad/20181226/espana-cumple-40-anos-eliminacion-delito-de-homosexualidad-ley-peligrosidad-social-7214507>
- *Personajes lésbicos inolvidables de series y películas: Pepa y Silvia ("Los hombres de Paco")*. (s. f.). MIRALES.
 - <https://www.mirales.es/personajes-lesbicos-inolvidables-de-series-y-peliculas-pepa-y-silvia-los-hombres-de-paco>
- Regueti, M. (2020, 5 de mayo). *Mucho más que 'el gay' y 'la lesbiana': así ha cambiado el papel de los personajes LGBTQ en las series españolas*. VICE - Unbequemer Journalismus und Dokus zu allem, was wichtig ist auf der Welt.

- <https://www.vice.com/es/article/4agjng/lgbtq-espana-series-television-la-vene-no-aqnhqv-vis-a-vis>
- Rocha Sánchez, T. E. (2009, 12 de febrero). *Desarrollo de la identidad de género desde una perspectiva psico-socio-cultural: un recorrido conceptual*. Periódicos Eletrônicos em Psicologia.
 - http://pepsic.bvsalud.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0034-96902009000200006
- RTVE. (s. f.). *Viaje al centro de la tele - A quién le importa*. RTVE.es.
 - <https://www.rtve.es/play/videos/viaje-al-centro-de-la-tele/quien-importa/5459688/>
- Saldaña, J. (2018, 15 de noviembre). *Mecano ha hecho más por la visibilidad LGBT que esa "mariconez"*. ELLE.
 - <https://elle.mx/estilo-de-vida/2018/10/15/mecano-lgbt-mariconez>
- Sánchez, J. M. (2020, 21 de noviembre). *Alaska: los cinco momentos que hacen caer al icono LGTBI*. El Plural.
 - https://www.elplural.com/fuera-de-foco/alaska-momentos-caer-icono-lgtbi_253453102
- Scofield, M. (2018, 30 de agosto). *Física o Química fue el origen de muchas más cosas de las que piensas*. ELLE.
 - <https://www.elle.com/es/living/ocio-cultura/a22820184/fisica-o-quimica-actores-evolucion/>
- Sepúlveda, P. (2019, 17 de mayo). *1990: cuando la homosexualidad dejó de ser una enfermedad para la OMS - La Tercera*. La Tercera.
 - <https://www.latercera.com/que-pasa/noticia/homosexualidad-era-una-enfermedad/660217/>
- Valera, J. (2021, 8 de octubre). *Almodóvar y el colectivo LGTBIQ+ - Revista Mutaciones*.
 - <https://revistamutaciones.com/la-aportacion-de-pedro-almodovar-al-colectivo-lgtbiq/>
- Women Now. (2021, 20 de noviembre). *La Veneno; ¿icono trans, animal mediático o estrella del lumpen?* Women now.
 - <https://www.womennow.es/es/podcast/la-veneno-icono-trans-queer-los-javis/>
- Zecchi, B. (2015, 1 de marzo). *El cine de Pedro Almodóvar: de óptico a háptico, de gay a "new queer"*.
 - <https://revistas.ucm.es/index.php/ARAB/article/view/47590/45389>